

1 introductie

'Tuinen zijn van oorsprong oorden van rust en stilte, orde en genot in een chaotische en vijandige wereld.

Plaatsen waar de natuur buitengesloten wordt en tegelijkertijd zichtbaar gemaakt wordt

in water en koelte, vruchtbare grond en een mooi uitzicht.

Soms komen deze twee werelden,

die van het 'onwereldse' ideaalbeeld en die van het reële landschap bij elkaar,

zoals in de omsloten tuin, de hortus conclusus.'

(Aben en de Wit 1998, p. 10)

De omsloten tuin is de meest elementaire vorm van landschapsarchitectuur, als het ware de 'nulfase' van de tuingeschiedenis.

- 2 ontstaan
- 3 typologie en kenmerken
voorbeeld: Santa Eulalia kathedraal, Barcelona
- 4 ontwikkeling in Nederland
voorbeeld: St. Salvator's hofje, Leiden
Clusiustuin, Leiden
- 5 reikwijdte
voorbeeld: Patio de Arrayanes, Granada
Patio de los Leones, Granada
WTC Memorial, New York

2 ontstaan

Na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk was Europa een chaos, beheerst door rondtrekkende barbarenstammen, oorlog, honger, pest. Natuur werd gezien als iets halfmythisch waarin natuurlijke en bovennatuurlijke verschijnselen als engelen, wonderen, duivels en draken naast elkaar bestonden. Angst voor natuur en angst voor de dood waren onlosmakelijk verbonden met het dagelijks leven en deze afhankelijke positie veroorzaakte een tweeslachtige houding t.o.v. natuur. Het woud was een gevaarlijke wildernis maar ook essentieel voor het levensonderhoud. Het woud was de horizon van de wereld en dat wat van belang is speelt zich af op afgebakende plekken. Het natuurbeeld werd niet bepaald door het woud, maar door de enkele in cultuur gebrachte open plekken; overzichtelijke ruimtelijke eenheden.

zoals elke architectonische uitvinding vindt de tuin zijn oorsprong in natuurlijke archetypen: het loo en de oase. Deze natuurlijke plekken zijn zowel onderdeel van als tegengesteld aan hun omgeving.

loo: open plek in het bos.

- Licht en overzichtelijkheid complementair aan duisternis en complexiteit van woud
- Verte zichtbaar door stammen heen en ruimte maakt daar deel van uit
- warmte (zon) en water: rustpunt
- Gat in bladerdak denkbeeldige verbindingslijn hemel en aarde
- oriëntatie (zon, sterren)

ME Europese cultuur schatplichtig aan Moorse en aan de Perzische cultuur (via Spanje). In Noord-Afrika is het oertype van natuurlijke landschap de leegte, de woestijn. Dit is de horizon van de wereld en dat wat van belang is speelt zich af op afgebakende plekken: oases.

oase:

- overvloed en schaduw tegenover onherbergzaamheid en licht en hitte
- Als object in de vlakke verbindingslijn hemel – aarde
- Verticale lijn en lijn tussen oase en horizon: coördinaten van de ruimte
- oriëntatie (punt aan de horizon bepaalt richting)

oase en loo komen samen in omsloten tuin

Tuin als verbeelding van de wereld/natuur (locus)

Niet de natuur om hen heen (die was immers als zodanig niet zichtbaar) maar het concept van het paradijs en literaire verwijzingen naar klassieke lieflijke plekken vormden de inspiratie voor de tuinen: Perzische *paridæza*, het klassieke Arcadië, de hof van Eden.

Paridæza geordend paradijs. ‘Paradijs’ is afgeleid van *paridæza*: door muren omgeven tuin (teen); terrein afgebakend door een omheining, vlechtwerk van wilgenteen. Tuin uit Koran: rivieren van melk, wijn en honing, en vruchten. Tuin zowel luthof als kosmogram (emblematische verbeelding van de wereld of kosmos): 4 rivieren verbeelden 4 wereldrivieren, 4 continenten, 4 windrichtingen, 4 elementen, 4 karaktereigenschappen, 4 kleuren.

Arcadië Vergilius beschrijft de pastorale wereld, in Arcadië, een geïsoleerde streek op de Peloponnesos, waar Pan woont. *Locus amoenus*, lieflijke plek, een door bomen omringde zonbeschenen bloemenweide met een helder beekje. Onbedorven natuur als tegenhanger van decadentie en corruptie van stedelijke natuur. In de Middeleeuwen werd dit beeld juist overgenomen als tegenhanger van onvolmaakte reële natuur.

Hof van Eden Genesis bomen ‘begeerlijk om te zien en goed om van te eten.’ Boom des levens in het midden, boom van kennis van goed en kwaad, er ontspringt een rivier die zich in vierën splitst. Het aardse leven is

slechts een tijdelijke fase tussen verloren gegane paradijs en nieuwe wereld gods. De tuin is een voorafbeelding van het komende paradijs.

3 typologie en kenmerken

In middeleeuws Europa ontwikkelden zich drie typen van de *hortus conclusus*. Gelijktijdig of opeenvolgend, dat weten we niet. Maar als je ze architectonisch bekijkt zijn het drie opeenvolgende stappen in ontwikkelingsreeks: *hortus ludi*, *hortus catalogus*, *hortus contemplationis*.

hortus ludi: tuin voor spel, ontspanning, lezen, musiceren, dansen, discussiëren, eten en drinken.

De precieze geschiedenis is niet te achterhalen, maar u kunt zich voorstellen dat in eerste instantie op zo'n open plek aangename elementen eenvoudigweg bij elkaar werden geplaatst en omheind om veilige en aangename plekken te maken. Plek voor spel, minnespel, retoriek, muziek, filosofie tegen een decor van verspreid staande bomen, een fontein, zodenbanken op een frisgroen grasveld. De tuin is losgemaakt van het landschap, door een vaak hoge ommuring, daarbinnen liggen de elementen willekeurig verspreid. Het beeld is belangrijk, maar niet de compositie (NB prerationeel, voor de uitvinding van het perspectief). Elementen: muur en poort, bloemenweide, vruchtenbomen, fontein, (schaak)tafel, zodenbank, en berceau.

hortus catalogi

behoefte om de wereld te begrijpen én de behoefte om er efficiënter gebruik van te maken. De elementen binnen de omheining groeperen en organiseren. Gaat al verder dan beeld: geometrische ordening. Als ommuurde groente- en kruidentuin al in het oude Egypte. Rechthoekige bedden en scheiding van soorten om bewerking te vereenvoudigen: bedden zijn twee armlengten breed, lengte 2 x breedte; noord-zuid georiënteerd. In de 9^e eeuw schreef de jonge Benedictijnse abt Walahfrid Strabo een gedicht: *Liber de cultura hortarum*. Het is een beschrijving van zijn eigen tuintje vlak voor zijn cel. Hij beschrijft zijn inspanningen om de wildernis die hij daar aantroef te transformeren in een tuin met rechthoekige verhoogde bedden, met planken afgezet. De vreugde van de gewassen is de beloning voor het harde werken. Van het accepteren van de wereld zoals hij is, en proberen zich te beschermen tegen zijn gevaren d.m.v. een omsluiting, beweegt de mens naar het proberen te begrijpen. Dit zien we weerspiegeld in de omsloten tuin: hiërarchie waar de elementen worden geordend op basis van gelijkheid: kruiden bij kruiden, groenten, verfstoffen, medicijnen in hun eigen bedden. Elementen: muur en poort, rechthoekige bedden georganiseerd volgens een orthogonaal patroon.

hortus contemplationis

Hier is niet alleen inhoud georganiseerd, maar de omsluitende ruimtevorm, de relaties tussen wanden en grondvlak: 3-dimensionale architectonische ruimte. Het belangrijkste document is de plattegrond St. Gallen (820) eeuwenlang het prototype voor benedictijner kloosters. Middeleeuwse kloosters waren als het ware werelden in het klein: complex met zowel boomgaarden, groente- en kruidentuinen binnen hoge kloostermuren; daarbuiten akkers en weiden. Middelpunt van de compositie is de *hortus contemplationis*, i.t.t. voorgaande twee typen onlosmakelijk van bebouwing. Tuin middelpunt, dan bebouwing, dan tuinen, dan buitenmuur. De centrale organisatie van de tuin reikte tot buiten de tuin zelf. Kerk oost-west gericht, aan zuidzijde (zon) vierkante tuin

met galerij rondom. Vier paden, fontein of (levens)boom in het midden. Vierkant symbool voor de goddelijke orde; windrichtingen, karaktereigenschappen, kruis van Christus. Symboliek, niet van planten, maar van geometrie. Galerij en ommuring als onderdeel van de tuin. De tuin is bedoeld voor contemplatie, bekijken vanaf galerij, eindeloos rondcirkelen zowel individueel als in processie. Rustpunt in drukke kloosterleven. De organisatie van de plattegrond, zoals in de hortus catalogus, ontwikkelde naar de organisatie van de driedimensionale ruimte. De coördinaten van de ruimte zoals we zagen in de natuurlijke archetypen, hebben een architectonische uitdrukking gevormd. Het assenkruis verzamelt de windrichtingen en hemel en aarde. Beeldelementen: ommuring getransformeerd tot galerij, leeg vloervlak, assenkruis en middelpunt.

Kenmerken omsloten tuin:

- **Omheining.** Eerst eenvoudig vlechtwerk omheining, houten schutting of muur, later uitgewerkt tot een gelaagde, dubbele, omsluiting waarin hele idee van veiligheid, eenheid en ordening is expressief gemaakt.
- Afscheiding van de buitenwereld niet alleen door omheining, ook doordat in tuin beeld van alledag is vervangen door krachtig beeld dat de hele wereld representeert: **embleem van de natuur**. De impact is groot doordat deze wordt ondersteund door zintuigen: beeld, geur, geluid.
- Het midden van de tuin is leeg en onbetreedbaar, een gewijde ruimte. Menselijke activiteiten vinden plaats in de rand, waar de galerij een **cyclische route** veroorzaakt, een oneindige beweging rondom een vast punt. Het beeld blijft hetzelfde vanuit elk gezichtspunt.
- Het **assenkruis** is een organisatieprincipe en hoeft niet fysiek aanwezig te zijn. Het is gecondenseerd in het middelpunt van de tuin, waaromheen de compositie zich ontwikkelt.
- **Verticale oriëntatie.** Vooral in stedelijke omgevingen waar zoveel gebeurt op ooghoogte zijn deze tuinen de enige plaatsen waar het oog omhoog wordt geleid, niet naar een mooie gevel, maar naar de lege lucht. Grote schaal van het landschap introduceren.

hortus ludi

- spel
- bij elkaar plaatsen; picturaal arrangement

hortus catalogus

- lering
- ordening

hortus contemplationis

- contemplatie
- ruimte scheppen en abstractie

Deze drie typen in de Middeleeuwen: binnenwereld scheppen in het grote 'buiten'.

Stedelijke tuinen

Hetzelfde type biedt ook een 'buiten' in de stad. Deze plekken bieden ontsnapping juist door hun nauwe verknoping met de stad; de stad zelf schermt ze af. Eerst: cultuur tegenover de natuur, later deze gecultiveerde

natuur tegenover de cultuur (stad). Afsluiten van en tegelijkertijd nauw verbonden met, is kenmerkend voor de omsloten tuin, die bestaat uit paradoxen (binnen-buiten, open-gesloten, autonoom-verbonden).

Santa Eulalia

Kathedraal 1298, Barcelona.

kloostertuin bij kerk ongebruikelijk. Kloostertuin hier getransformeerd tot stadstuin; sociale rol in stad. Neemt deels functie kerk over (jaarlijkse processie, altaren, geur van wierook); nauw verweven maar ook autonome wereld. In dicht stedelijk weefsel zie je een 12 meter hoge muur: harde overgang stad-tuin. De kathedraal is gekoppeld aan het romeinse assenkruis van de stad > richtingverdraaiing. De tuin ligt tussen de bestaande Santa Lucia kapel en de kathedraal. De entrees worden zichtbaar in het stedelijk weefsel door kleine pleintjes. De tuin is een beeld van exotisch weelde. Ruimtelijk en beeldend is de tuin een schijnbaar natuurlijke verzameling bomen (palmboomen en magnolia's: bloemen en vruchten) en dieren: *hortus ludi*, oase. De onderliggende, strenge geometrische ordening is een weerspiegeling van de plattegrond van de kerk; grid: *hortus catalogi*. Tweedeling bos - vijver met ganzen. De galerij vormt een intermediair tussen kerk en tuin, ruimtelijk en functioneel (geur, geluid etc.) (*hortus contemplationis*). Het ritme van de kolommen van galerij rondom is doorgezet in de bomen. De verticale lijnen van bomen en torens creëren een verbinding met de hemel.

4 ontwikkeling in NL: de stadstuin

Erasmiaanse hortus conclusus

Hollandse vertaling van Renaissance: stedelijk, kleinschalig, burgerlijk, privaat, rustig. Hofjes en grachtentuinen. Meer dan in de omringende landen gekleurd door een sterk verlangen naar onafhankelijk denken op politiek en theologisch gebied. Erasmus is hiervan een belangrijke exponent. Erasmus zag de *hortus conclusus* als dé aangewezen plaats voor introspectie en reflectie. Een plek om zich met vrienden met de aangename dingen van het leven bezig te houden. De tuin verlicht de geest en streelt de zintuigen. Erasmiaanse tuin is omsloten tuin, waarin men zich – met anderen – een moment kan afzonderen van de boze buitenwereld om zich te wijden aan de betere dingen des levens.

In zijn *Convivium religiosum* (samenspraak tussen gefingeerde personen waarin actuele problemen worden behandeld) uit 1522 beschrijft Erasmus de ideale burgermanstuin uit die tijd. De tuin bestaat uit verschillende onderdelen: kruidentuin, fruittuin met bijenkorf, grasveld voor balspel. (De tuin is herontworpen in 1932 en opnieuw in 1987).

- tuin als locus amoenus: lieflijke plek (*hortus ludi*).
- kruidentuin: rationele, geordende tuin (*hortus catalogi*).
- tuin als plek voor contemplatie, filosofie, om gedachten en studie te stimuleren (*hortus contemplationis*).

binnengasthuis Amsterdam, johannes Leupenius 1676

De vierkante hoofdtuin is aan 3 zijden omgeven door wandelgalerijen van imitatiemarmer. Vooral deze wandelgalerij als ruimte waar men zich aan studie en privégedachten kan wijden en die de plek vormt voor een geleerd gesprek over christelijke ethiek, is tekenend voor de nieuwe tijd. Om de gedachten te stimuleren bevatte

de galerij een bibliotheek en een volière en waren de wanden beschilderd met allegorieën/een microkosmos van planten en dieren.

Clusiustuin, Leidse hortus, ets uit 1610

Clusiustuin 1590 Universiteitstuin.

In Renaissance ontstond botanische tuin als een uitdrukking van de behoefte het goddelijke tastbaar te maken. Als je maar zoveel mogelijk onderdelen van de schepping verzamelt, heb je uiteindelijk het totaal. Hiervoor werd het type van de *hortus catalogi* gebruikt, de typische verzamelaarstuin. In elk vak een soort. Daarnaast de symboliek en ruimtelijke eenheid van de *hortus contemplationis*; vierdeling (zowel veelheid aan soorten als vierdeling als weergave van de schepping). Deze tuin was meestal openbaar; ter lering van de burgers. Vier kwadranten, elk 8 vakken, meer dan 1000 soorten.

St. Salvator's hofje (17^e eeuw)

De eerste georganiseerde stedelijke tuinen waren de hofjes. Dit waren gemeenschappelijke tuinen met rondom huizen. De huizen waren van de straat af en naar de tuin toe gekeerd. Vaak waren de bewoners (armen, weduwen, bejaarden) aan een streng reglement gebonden en werd de tuin bijv. 's avonds afgesloten. Salvator's hofje in Leiden ligt aan een drukke winkelstraat en is alleen zichtbaar aan de deur. Het heeft de organisatie van de *hortus contemplationis*, met een galerij van lindebomen. Alleen hier is de tuin niet puur ter contemplatie: het middenvlak is een bleekveld en het middelpunt een pomp.

5 reikwijdte

Patio de Arrayanes

Alhambra 14e eeuw, Granada, Islamitische prins; dynastie van de Nasriden

In 710 landde het eerste leger van Berbers in Spanje, en geleidelijk werd het grootste deel van het Iberisch schiereiland veroverd. Aan de Islamitische overheersing kwam een eind met de val van Granada 1492. Aan einde Moorse rijk was er een sterke wisselwerking christenen en islamieten, grote nadruk op cultuur en wetenschap. De tuin kent een interne, hermetische orde. Twee verschillende paleizen op de koppen. De toren met galerij zijn gebouwd door Yusuf I, de rest is van zijn zoon Mohammed V; de tuin is dus later dan de toren. De functie van de tuin was een wachtruimte voor audiëntie. Vanwege klimaat verblijven bezoekers altijd onder galerij. De tuin is zo ontworpen dat de spiegeling van de gevels precies in de vijver valt, gezien vanaf galerij: de maat van de vijver is bepaald door de relatie afstand tot vijver - hoogte gevels. De relatie wanden – tuin essentieel, want dan is de ruimte uitgangspunt en niet de afzonderlijke gebouwen. interne orde maakt het een eenheid, compleet en autonoom.

Route: De citadel ligt ingeklemd tussen vlakte met stad en Sierra Nevada (militaire redenen) uitzicht over stad, beheersing van het landschap, essentieel in die tijd van oorlog en concurrentie. De route dringt steeds dieper het complex binnen; juist hier belangrijkste **uitzicht**. De citadel is gebaseerd op overzicht, controle. Dit is gesublimeerd in het uitzicht via de galerij over de lengteas van de vijver door Palacio de Comares naar de verste heuveltop: controle over het landschap vanuit het hart van het paleizenensemble. Gestaffelde ruimteopbouw

(trede, etappes). Als een verrekijker wordt het zicht naar de verste heuveltop - met het blote oog onzichtbaar - uitgeprepareerd. Het beeld van de vijver is een verwijzing naar de landbouwkundige revolutie die welvaart heeft gebracht aan de bewoners: irrigatie. De basis van macht is niet militair, maar ingenieurskunst.

Patio de los Leones

Arrayanes representatief: ontvangst van ambassadeurs etc. Ernaast: Patio de los Leones privé, laat 14e eeuw, Mohammed V, paleizen en tuin samen ontworpen. Het uitzicht is indirect. wiskundig spel van vierkant en rechthoek. assenkruis; gerelateerd aan christelijke kloosters. Vooruitgeschoven galerij, verweving tuinvlak en galerij. Al naar gelang je standpunt statisch beeld, dynamisch spel van kolommen. Beweging door de ruimte bepaalt beeld. Woud van kolommen verwijst naar palmenbosje (natuurverwijzing, oase). Waar nu grind is was vloer verlaagd, vol met bloemen. Door verlaging keek je er op neer als op een plat vlak: bloementapijt (verwijzing naar tuintapijt). Leeuwenfontein - complex hydraulisch systeem van communicerende vaten - verwijst naar technische prestatie van irrigatie van Nasriden. Paleizen niet op hoogste punt van heuvel, daardoor waterdruk in fonteinen.

Twin Tower Memorial

Michael Arad en Peter Walker, 2003, New York.

2 hectare; Tuinen elk 65x65m: footprint van Twin Towers, verwijzing naar 9/11.

De twee tuinen zijn verdiept, ondergronds. Verticale verbinding door 'gat' in het water. Daaronder: ondergrondse kamer. In de tuinen creëert het watervlak een gewijde plaats, onbetreedbaar. Men kan er niet komen, er alleen vanaf de rand naar kijken. Toch wordt je als bezoeker bij de ruimte betrokken, doordat je onder de grond gaat, in dezelfde ruimte als het watervlak, zoals kloostertuin, *hortus contemplationis*. Vreemde eigenschap van water, afmetingen oppervlak niet inschatten. En scherm voor zicht, waardoor je schaal en maat niet meer kunt inschatten. Je ziet mensen aan overkant niet (maatreferenties). Geluidsbarrière afstand van dagelijks leven boven de grond. Onmeetbare ruimte en diepte. Enerzijds exacte maat is belangrijk als referentie aan Twin Towers, anderzijds wordt je voor de gek gehouden. Deze tegenstelling maakt je bewust van je omgeving.

6 Conclusie

Genius loci (eigenschappen van de plek) en het autonome type botsen en vallen samen.

- landschap zonder horizon <> kamer zonder plafond
- intermediair tussen mens en omgeving door de omgeving te reduceren tot begrijpelijke onderdelen

De essentie van de omsloten tuin is begrenzen, preciseren, definiëren. Gedefinieerde ruimte afgesneden van natuurlijke onbegrensde ruimte. Gedefinieerde en geordende selectie van natuurlijke elementen: kleuren, geluiden, geuren. Mens kan zich verhouden tot deze gedefinieerde ruimte en deze gedefinieerde selectie en d.m.v. deze tussenstap relateren aan grotere omgeving.

Verdere literatuur:

- Rob Aben and Saskia de Wit, *The Enclosed Garden: History and Development of the Hortus Conclusus and its Reintroduction into the Present-Day Urban Landscape* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1998) (te koop via uitgeverij 010)

- *De Omsloten Tuin; Geschiedenis en Ontwikkeling van de Hortus Conclusus and de Herinductie ervan in het hedendaagse Stadslandschap* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1998) (uitverkocht).